

ŹRÓDŁA DO ZABYTKOZNAWSTWA W ARCHIWACH
KOŚCIELNYCH *

A. ZASOBY ARCHIWALNE GŁÓWNYMI ŹRÓDŁAMI POLIHISTORII

Archiwa, te przeszłości skarbnice¹, mieszczą w sobie podstawowe źródła do polihistorii, a więc nauk pomocniczych historii (archiwistyki, bibliotekoznawstwa, muzealnictwa, źródłoznawstwa, paleografii, dyplomatyki, sfragistyki, numizmatyki, genealogii, heraldyki, chronologii, metrologii i statystyki) oraz właściwej i wszelkiej historii z podziałem na historię polityczną, kościelną, gospodarczą, oświaty i nauki, obyczaju i kultury, literatury, sztuki, prawa i wreszcie geografii historycznej. Na podstawie archiwów opracowujemy wszelkie fakty i zjawiska historyczne: osobowe, miejscowe i rzeczowe.

Pomijając już historię świecką, w dziedzinie samej tylko historii kościelnej materiały archiwalne służą nam do opracowania dziejów archiwów, bibliotek i skarbców (muzeów) kościelnych, wydarzeń, osób, miejscowości i rzeczy, historii Kościoła wewnętrznej i zewnętrznej, organizacji, architektury i liturgii, oświaty i opieki społecznej, innowierstwa, stosunków społecznych, gospodarczych i demograficznych, kartografii².

Wśród wielu nauk historycznych wymieniono wyżej również sztukę (architekturę, malarstwo, rzeźbę) oraz jej zbiory czyli muzea, słowem oba człony zabytkoznawstwa. W szczególach byłaby tu mowa o kościołach, klasztorach, kaplicach, ołtarzach, figurach, krzyżach przydroż-

---

* Odczyt przygotowany na kurs dla pracowników zbiorów sztuki kościelnej, organizowany przez Ośrodek ABMK w Tarnowie w dniach od 2 do 7 lipca 1962 roku, a gdy ten z przyczyn niezależnych od Kierownictwa wspomnianego Ośrodka nie mógł się odbyć, wygłoszony następnie w dniu 20 lutego 1963 roku na posiedzeniu Stowarzyszenia Historyków Sztuki w Warszawie.

¹ Ks. J. Kwolek: Archiwa — przeszłości skarbnice. *Aten. kapł.* T. 36: 1935 s. 524—528.

² K. Kaczmarczyk: Znaczenie archiwów klasztornych dla historii Kościoła i historii kultury duchowej i materialnej w Polsce. *Aten. kapł.* T. 37: 1936 s. 299—304.

nych, plebaniach, obrazach, rzeźbach, precjozach, paramentach kościelnych itp.

A jakkolwiek o tych zabytkach można znaleźć dane historyczne, i to bardzo liczne, także w archiwach państwowych (świeckich), to jednak poruszę tylko źródła znajdujące się w archiwach kościelnych oraz podkreślę ich znaczenie.

B. PRZEGLĄD ZESPOŁÓW I GRUP AKT ARCHIWÓW KOŚCIELNYCH POD WZGLĘDEM ZNACZENIA ICH DLA ZABYTKOZNAWSTWA

Wszystkie archiwa kościelne (przechowujące) w Polsce³ można podzielić na dwie wielkie grupy: diecezjalne i zakonne. Obie grupy dzielą się jeszcze na archiwa większego zasięgu i znaczenia czyli ogólne, centralne oraz na archiwa mniejsze, partykularne. W grupie archiwów diecezjalnych centralnymi są archiwa diecezjalne — w niektórych środowiskach istniejące jeszcze w postaci dwóch odrębnych instytucji: kurialnego (dawniej konsystorskiego) i kapitulnego — a mniejszymi: dekanalne i parafialne. W grupie archiwów zakonnych większymi są archiwa prowincjalne (rzadziej u nas generalne) a mniejszymi — klasztorne. Archiwa centralne obydwu grup obejmują w sobie zwykle po wiele zespołów czyli archiwów wytworzonych.

Archiwa przechowujące, zwłaszcza centralne rozpadają się (przynajmniej tak być powinno) na trzy działy (oddziały): 1) dokumenty, 2) rękopisy czyli akta w ścisłym znaczeniu oraz 3) dokumentację techniczną i mechaniczną. Wygodniejszą jednakże rzeczą w naszym temacie będzie omówienie naprzód dokumentów, potem dokumentacji a na samym końcu najobszerniejszego działu — rękopisów.

I. DOKUMENTY

W dziale dokumentów, najważniejszym pod względem znaczenia i wagi źródłowej dla historyka ale najuboższym w archiwach, jest też może najmniej danych dla zabytkoznawstwa.

Ze względu na swoją treść, o którą nam tu najwięcej chodzi, dokumenty można podzielić na przywileje (a te znowu bywają: erekcyjne, fundacyjne, protekcyjne, immunitetowe, nadawcze, lokacyjne itd.), mandaty, wyroki i pozwy, umowy i kontrakty a nawet w wielu wypadkach listy (korespondencja).

³ Nie posiadamy dotąd, poza nielicznymi wyjątkami, publikowanych inwentarzy i katalogów naszych archiwów kościelnych. Nie mamy również ogólnopolskiego przewodnika po nich. Stąd ten i podobne mu artykuły trzeba w dużej mierze oprzeć na najbliższych takim pracach wydawnictwach, jakimi są: E. Chwałewik: *Zbiory polskie...* [Wyd. 2]. T. 1—2. Warszawa 1926—1927; K. Buczek: *Archiwa polskie*. *Nauka pol.* T. 7: 1927 s. 1—97, t. 12: 1930 s. 1—85; O. H. E. Wy-

Z wyliczonych wyżej grup dokumentów historyka sztuki i muzeologa obchodziłyby najbardziej wszelkie umowy i kontrakty oraz korespondencja natury budowlanej i artystycznej, a z erekcyjnych i fundacyjnych te, które dotyczą początków kościołów, kaplic i ołtarzy.

I tak np. w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku na przeszło 1200 dokumentów oryginalnych tylko kilkadziesiąt posiada ścisły związek z naszym przedmiotem, a z nich znowu większa część dotyczy klasztoru paulinów na Jasnej Górze⁴. Jaka ilość dokumentów innych archiwów diecezjalnych (czy kapitułnych) odnosi się do zabytkoznawstwa — trudniej powiedzieć, albowiem nie drukowały one inwentarzy swoich dyplomów. W archiwach opactwa cystersów w Mogile⁵ i prowincji bernardynów w Krakowie⁶ takie dokumenty również się znajdują.

Nie mniej aniżeli w oryginałach zachowało się dokumentów w luźnych odpisach oraz gromadnie w kopiażach i sporadycznie — ingrosowanych w księgi akt działalności biskupów, oficjałów i kapituł. Kopiarze dokumentów znajdują się we wszystkich rodzajach archiwów kościelnych: diecezjalnych, kapitułnych, parafialnych, zakonnych (prowincjalnych) i klasztornych.

II. DOKUMENTACJA TECHNICZNA I MECHANICZNA

Zasoby tego rodzaju stanowią dokumentację archiwalną w ścisłym słowa znaczeniu. Rozróżnia się dzisiaj dokumentację starszego typu czyli techniczną, obejmującą mapy, plany (kartografia), wykresy, rysunki, obrazy itp. oraz nowszą, mechaniczną, w skład której wchodzi fotografie, fotokopie, mikrofilmy, nagrania dźwiękowe.

Dział obydwu dokumentacji dostarcza zabytkoznawstwu najważniejszych i najbardziej przydatnych materiałów. Wszystko tu ważne dla historyka sztuki i muzeologa. Większość przekazów dokumentacji technicznej dotyczy kościołów, klasztorów, kaplic, ołtarzy, plebanii, instalacji itd. Same zaś obrazy i fotografie odnoszą się przeważnie do rządców diecezji lub parafii, zakonu, jego prowincji lub klasztorów, a dalej — fundatorów, budowniczych, pracowników technicznych i artystycznych.

Niestety nie wszystkie archiwa kościelne, nie wyłączając nawet diecezjalnych i prowincji zakonnych, mają zorganizowany u siebie dział dokumentacji. A przecież materiałów dokumentacyjnych wiele można spotkać w kuriach biskupich i prowincjalnych, po kościołach i klasztorach. Trzeba je tylko zebrać i uporządkować. W tych znowu archi-

czawski OFM: Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych. Warszawa 1956.

⁴ *Monum. hist. dioec. Wlad.* [F.] 25: 1912.

⁵ K. Kaczmarczyk, O. G. Kowalski OCist.: Katalog Archiwum Opactwa Cystersów w Mogile. [Kraków] 1919 s. 1—104.

⁶ O. H. E. Wyczawski OFM: Katalog Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie. Cz. 1. Dokumenty. *Archiwa, Bibliot. kośc.* T. 3 : 1961 s. 25—102.

wach, które posiadają dział dokumentacji, obiektów jej jest zazwyczaj niewiele i pochodzą przeważnie z XVIII—XX stulecia, natomiast z wieku XVI—XVII spotyka się ich mało.

III. RĘKOPISY ARCHIWALNE CZYLI AKTA

Przez rękopisy archiwalne rozumiemy najobszerniejszy dział naszych archiwów, mianowicie: księgi, fascykuły, teczki i skoroszyty. W rękopisach znajduje się najwięcej materiału źródłowego dla zabytkoznawstwa. W jednych z nich występuje on bogato i zwarcie, w innych zaś w skromniejszej ilości i luźno. Najlepiej będzie, jeżeli przejdziemy różne rodzaje i gatunki działu rękopisów poszczególnych archiwów wytworzonych, zaczynając, najpierw w grupie diecezjalnej a potem zakonnej, od zespołów najważniejszych oraz charakteryzując i wartościowując je pod kątem widzenia potrzeb zabytkoznawstwa i znaczenia dla niego.

§ 1. ARCHIWA DIECEZJALNE

1. ARCHIWA BISKUPIE

Zespół akt archiwum biskupiego można podzielić na trzy grupy: 1) akta działalności biskupów, 2) wizytacje kościołów względnie parafii oraz 3) akta dóbr biskupstwa (diecezji).

1° Akta działalności biskupów (*acta episcoporum, acta episcopalia*) są najliczniejszą grupą zespołu biskupiego. Notują one od drugiej połowy wieku XV do pierwszej XIX, z roku na rok, z dnia na dzień, działalność biskupów: administracyjną, wizytacyjną, sakralną, gospodarczą, polityczną. Obszernych i skondensowanych źródeł do zabytkoznawstwa w nich nie ma. Znajdziemy natomiast znaczną ilość rozrzuconych po całości drobiazgów, z których, jak i z podobnych lecz jeszcze bardziej ciągłych i szczegółowych, akt kapituł, zwłaszcza katedralnych, oraz w mniejszej części z akt konsystorz, szczególnie generalnych, można przygotować w każdej diecezji wydawnictwa źródłowe, np. do dziejów sztuki czy skarbców kościelnych, podobnie jak to wydał do dziejów Wawelu ks. dr Bolesław Przybyszewski⁷.

Najstarsze akta biskupów zachowały się: w diecezji poznańskiej od 1439 roku, w krakowskiej od 1466, we wrocławskiej od 1479; akta arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski z lat 1440—1493 i 1785—1818 znajdują się w Gnieźnie, atoli z lat 1519—1798, przechowywane w Warszawie, spaliły się tamże w czasie ostatniej wojny⁸.

⁷ Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu z archiwaliów kapitułnych i kurialnych krakowskich 1440—1500. Wybrał i oprac. B. Przybyszewski. W: *Źródła do dziejów Wawelu*. T. 3. Kraków 1960.

⁸ Ks. Kwiatkowski: Archiwum prymasów Polski od XV wieku. *Aten. kapł.* T. 46: 1947 s. 297—301, 508—510; Tenże: Zachowane odpisy dokumentów i akt archiwum prymasów Polski. *Aten. kapł.* T. 48: 1948 s. 384—387; Ks. H. Ry-

2° Wizytacje kościołów i parafii, bez względu na to, czy były odbywane przez samych biskupów, czy też przez ich zastępców, należą do akt zespołu biskupiego. Wizytacje kościołów są najobfitszymi, najbogatszymi źródłami do wszelkich monografii lokalnych a więc i dla zabytkoznawstwa⁹. Odnosi się to szczególnie do tzw. wizytacji generalnych, to jest odbywanych powagą biskupa, co kilka lub kilkanaście lat, obejmujących całość lub większą część diecezji. Ocalałe protokoły wizytacyjne, jak za granicą tak i w Polsce, zaczynają się tuż po Soborze Trydenckim (pierwsze w diecezji krakowskiej za rządów biskupa Filipa Padniewskiego w roku 1565) a ciągną się do dziś z tym, że od połowy XIX wieku są krótkie i nie podają tego bogactwa źródeł historycznych jak dawniejsze. Pomimo to, że wiele ksiąg wizytacyjnych w ciągu wieków zaginęło, to jednak starsze diecezje posiadają ich jeszcze po kilkadziesiąt z czasów do połowy XIX stulecia.

W końcu XVI wieku najlepsze i najobszerniejsze wizytacje przeprowadzono za rządów biskupa Hieronima Rozrażewskiego w diecezji wrocławskiej¹⁰ i kardynała Jerzego Radziwiła w diecezji krakowskiej. Do wzorowych protokołów wizytacyjnych w XVII wieku trzeba zaliczyć wizytację archidiaconatu gnieźnieńskiego z roku 1608 i archidiaconatu wrocławskiego z roku 1639. Najobszerniejsze jednak i najliczniejsze wizytacje spotykamy w ciągu całego XVIII stulecia. Wśród nich wybijają się w połowie tegoż wieku wizytacje biskupa a potem arcybiskupa Wacława Hieronima Sierakowskiego, przeprowadzone w diecezji przemyskiej a następnie w archidiecezji lwowskiej¹¹, wizytacje biskupa Józefa Rybińskiego w latach 1779—1781 w diecezji wrocławskiej oraz arcybiskupa Ignacego Raczyńskiego z lat 1810—1812 w archidiecezji gnieźnieńskiej. Wiele miejsca poświęcono w nich opisom topografii parafii i kościołów, wyglądowni świątyń, kaplic (publicznych, prywatnych, pustelni), ołtarzy, obrazów, zabytków, relikwii. Wizytacje Rybińskiego i Raczyńskiego ponadto szczególnie szeroko zajmują się archiwami, bibliotekami i skarbcami kościelnymi.

Niezwykle wartościowymi są obszerne wizytacje katedr i kolegiat, zwłaszcza w XVIII wieku. I tak wizytacja katedry wrocławskiej biskupa

---

b u s: Kilka uwag o zniszczonych aktach arcybiskupów gnieźnieńskich... *Archiwa, Bibliot. kośc.* T. 2: 1961 s. 303—316; Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich. Wyd. ks. H. R y b u s. Tamże. T. 3: 1961 s. 111—404.

⁹ Dlatego to np. Pracownia Konserwacji Zabytków w Warszawie głównie w wizytacjach poszukują materiałów do opracowań monograficznych zabytkowych kościołów.

¹⁰ Drukowane (za wyjątkiem kościołów archidiaconatu kruszwickiego) w *Monum. hist. dioec. Wlad.* [F.] 18—23: 1899—1907 i w *Fontes TN Tor.* [T.] 1—3: 1897—1899.

¹¹ Ks. J. A t a m a n: Akta wizytacji diecezji przemyskiej do końca XVIII wieku. *Archiwa, Bibliot. kośc.* T. 1: 1960 z. 2 s. 32—44.

koadiutora Antoniego Kazimierza Ostrowskiego z roku 1760 liczy 346 stron, biskupa Walentego Tomaszewskiego z roku 1840 — 555 stron a zaginiona wizytacja biskupa Józefa Rybińskiego z roku 1780 była jeszcze obszerniejsza.

3° Akta dóbr biskupich (*bona episcopatus, bona episcopalia*) dzielią się z kolei na dwie podgrupy: a) inwentarze czyli wizytacje albo lustracje dóbr i b) rachunki stołu biskupiego i dóbr. Oba podziały akt, zachowujące się w archiwach od końca XV czy początku XVI stulecia, są ważne dla zabytkoznawstwa. W lustracjach znajdują się dokładne opisy zamków i pałaców biskupich a czasem także kościołów położonych w tamtejszych dobrach. Za najstarsze inwentarze dóbr biskupstwa, kapituł, parafii a nieraz i klasztorów można uważać tzw. *libri beneficiorum* (diecezji krakowskiej z drugiej połowy XV w.¹², diecezji poznańskiej z roku 1510¹³, archidiecezji gnieźnieńskiej z około 1521 roku¹⁴, diecezji wrocławskiej z lat 1526/27¹⁵), w większości już drukowane. Także niektóre późniejsze inwentarze dóbr archidiecezji gnieźnieńskiej¹⁶ oraz diecezji wrocławskiej¹⁷ i chełmińskiej¹⁸ wydano drukiem. W księgach rachunkowych spotykamy między innymi wyszczególnione wydatki na rozmaite prace budowlane katedry, kościołów, pałaców, dworców, kaplic, ołtarzy, pomników, obrazów a czasem nawet nazwiska ich wykonawców.

2. ARCHIWA KONSYSTORSKIE

Konsystorze były to urzędy, w których wykonywali swą władzę administracyjni zastępcy biskupów, najczęściej w jednej osobie oficjale i wikariusze generalni. Konsystorze, tak jak oficjale i oficjale, były generalne i foralne (okręgowe). Akta konsystorzy, mimo że najdawniejsze nie zachowały się, są jednak starsze od biskupich. I tak

¹² Joannis Długosz Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis. Ed. A. Przędziecki. T. 1—3. Cracoviae 1863—1864.

¹³ Księga uposażenia diecezji poznańskiej z roku 1510. Wyd. ks. J. Nowacki. Poznań 1950.

¹⁴ Jana Łaskiego Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej. Wyd. ks. J. Łukowski. T. 1—2. Gniezno 1880—1881.

¹⁵ *Monum. hist. dioec. Wlad.* [F.] 11: 1891.

¹⁶ Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku. Wyd. B. Ulanowski. Kraków 1920.

¹⁷ Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa wrocławskiego z roku 1534. Wyd. B. Ulanowski. W: *Arch. Komis. Hist. AU.* T. 10. Kraków 1916 s. 1—128; *Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta a. 1582.* Ed. L. Żytkowicz. Torunii 1953; *Revisio bonorum episcopatus Wladislaviensis facta a. 1598.* Ed. L. Żytkowicz. Torunii 1950; Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego z XVII w. Wyd. L. Żytkowicz. Toruń 1957.

¹⁸ Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646 i 1676). Wyd. R. Mienicki. Toruń 1955; Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1723—1747). Wyd. R. Mienicki. Toruń 1956; Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1759. Wyd. R. Mienicki. Toruń 1959.

akta konsystorza generalnego poznańskiego przechowują się od r. 1403, gnieźnieńskiego od 1404, wrocławskiego od 1422, krakowskiego od 1436 i plockiego od 1448. Z konsystorzy foralnych najstarsze archiwum posiada kaliski, bo od roku 1419. Obszerne ekscerpty z akt większości konsystorzy (i akt niektórych kapituł katedralnych), lecz niestety natury przeważnie prawnej i politycznej, opublikował Bolesław Ulanowski¹⁹. Konsystorze, ich kancelarie i archiwa trwają, z pewnymi przeobrażeniami na ziemiach polskich w latach 1818—1821, aż do roku 1918. Po tej dacie, na mocy przepisów *Kodeksu Prawa Kanonicznego*, władza oficjała generalnego we wszystkich diecezjach została wyraźnie podzielona na dwie: wikariusza generalnego i oficjała, za czym i konsystorz generalny — na kurię biskupią (diecezjalną) i sąd biskupi (kościelny). Konsystorze foralne przestały istnieć.

Główną grupę archiwum konsystorzy z XV—XVIII wieku stanowią akta ich działalności (*acta consistorii, acta officialia*). Materiałów do zabytkoznawstwa jest w nich mniej aniżeli w aktach biskupów a o wiele mniej niż w aktach posiedzeń kapituł. Mimo to, trafiają się w nich odpisy dokumentów erekcyjnych i fundacyjnych, kontraktów oraz sprawy sporne pomiędzy proboszczami a fundatorami lub ich spadkobiercami, jak również wykonawcami prac budowlanych. Archiwa konsystorzy dziewiętnastowiecznych są bardziej rozbudowane i podobne w układzie do niżej opisanych nowych archiwów kurii diecezjalnych i sądów kościelnych. Szkoda tylko, że w większości diecezji nie zostały jeszcze przeniesione ze składnic do magazynów archiwalnych i uporządkowane.

3. ARCHIWA KAPITUŁ

Kapituły były (w Kościele) i są nadal katedralne — z prawem rady a nawet zgody prałatów i kanoników co do pewnych posunięć biskupa oraz kolegiackie, bez tych prerogatyw. Obszerniejszymi i ważniejszymi zespołami są archiwa kapituł katedralnych. Archiwa kapituł, zwłaszcza katedralnych, można podzielić na takie grupy: 1) ogólne, 2) akta posiedzeń czyli czynności kapituł (*acta capituli, acta actorum capituli*), 3) dobra (inwentarze i rachunki), 4) sprawy dotyczące katedry lub kolegiaty, 5) aniwersarze i msze św., 6) udział w obowiązkach (nabożeństwach) i dystrybucje, 7) ordynacje powizytacyjne biskupów (same zaś protokoły wizytacyjne katedry i kolegiaty należą do archiwów biskupich) oraz 8) różne. Materiały ważne dla zabytkoznawstwa mieszczą się w większości wymienionych grup.

1° W grupie akt ogólnych znajdują się księgi i fascykuły róż-

¹⁹ Głównie w wydawnictwie: *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiarum selecta*. Vol. 1—3. Cracoviae 1894—1908.

nych fundacji osób duchownych i świeckich dla katedr i kolegiat, względnie ich duchowieństwa, testamenty prałatów i kanoników, a dalej — niezwykle ważne dla ogółu nauk historycznych, w tym także dla naszego tematu — akta dotyczące archiwów, bibliotek a szczególnie skarbców i zakrystii katedr i kolegiat. Spisy dawniejsze mieszczą się w aktach biskupich, a jeszcze częściej w aktach kapituł i księgach wizytacji kościołów katedralnych i kolegiackich. Inwentarze nowsze są w oddzielnych księgach lub fascykułach i w XVIII oraz pierwszej połowie XIX wieku występują wszędzie obficie zwłaszcza w Gnieźnie, Krakowie, Włocławku, Poznaniu i Kaliszu. Niektóre z inwentarzy starszych zostały opublikowane jak: katedry krakowskiej z lat 1101, 1110, 1253 i około 1300²⁰, katedry gnieźnieńskiej z lat 1318 i 1450²¹, katedry włocławskiej z roku 1516²² oraz kolegiaty wiślickiej z końca XV i początku XVI w.²³

2° W aktach posiedzeń, stanowiących najważniejszą i najobszerniejszą grupę w archiwach kapituł, (z których najstarsze z reguły zaginęły, a z ocalałych kapituły metropolitalnej gnieźnieńskiej przechowują się od roku 1408, kapituły katedralnej płockiej od 1404, poznańskiej od 1428, krakowskiej od 1430, włocławskiej od 1435, a kapituł kolegiackich w Łęczycy i Wiślicy od drugiej połowy XV stulecia) znajduje się bardzo dużo drobnych zapisek o katedrze czy kolegiacie i ich zabytkach, a dalej odpisów dokumentów, inwentarzy, skarg itp. Obok wizytacji kościołów jest to najważniejsza grupa akt, zawierająca bogate źródła dla sztuki i muzealnictwa. To prawdziwa kronika i kopalnia źródeł do dziejów lokalnych, tym wartościowsza, że prowadzona niemal bez przerwy. O wydaniu drukiem wyjątków z najstarszych akt niektórych kapituł katedralnych wspomniano już z okazji omawiania archiwów konsystorza²⁴.

3° W aktach dotyczących dóbr kapituł, a więc w inwentarzach i rachunkach gospodarczych, podobnie jak w tej samej grupie archiwów biskupich, znajdują się również ważne źródła dla zabytkoznawstwa. Inwentarze dóbr kapitulnych, mniejszych od biskupich, są jednakże od tamtych starsze. Jako przeważnie małej objętości, w ciągu XV, XVI i XVII wieku mieściły się w aktach działalności kapituł. Dopiero w XVIII stuleciu są obszerne i występują samoistnie, zwłaszcza w archiwach kapituł gnieźnieńskiej, krakowskiej, włocławskiej i poznańskiej. Obok posiadłości ziemskich inwentarze opisują również budowle w majątkach kapitulnych, szczególnie zaś kurie (domy) prałatów i kanoników,

²⁰ Monumenta Poloniae historica. Wyd. A. Bielowski i in. T. 1. Lwów 1864 s. 376—378.

²¹ Tamże. T. 5. Lwów 1888 s. 949—954.

²² Monum. hist. dioec. Wład. [F.] 10: 1894 s. 19—35.

²³ Monumenta Pol. hist. T. 5 s. 936—948.

²⁴ Por. przyp. 19.

leżące w pobliżu katedr i kolegiat. I tak np. archiwum kapituły wrocławskiej posiada takie inwentarze kurii kanonickich z XVIII i początku XIX wieku. Rachunki kapituł katedralnych, wszędzie zachowane liczniej aniżeli biskupie, zaczynają się od początku XVI wieku.

4° Ważną grupę archiwaliów dla naszego zagadnienia stanowią akta kapituł dotyczące samych kościołów katedralnych czy kolegiackich. Trzeba zaznaczyć na tym miejscu, że katedry z reguły nie były kościołami parafialnymi, natomiast kolegiaty były nimi prawie zawsze. Jest to właściwie poddział w dziale gospodarczym archiwum kapituł, dotyczący głównie wydatkowania pieniędzy na cele katedr i kolegiat, na ich budowę, rozbudowę, przebudowę, konserwację, zaopatrzenie. Znaczną ilość takich rachunków posiadają katedry gnieźnieńska i krakowska a nawet wrocławska, której wydatki na potrzeby budowlane prowadzone w osobnej księdze zaczynają się od roku 1598.

5° W dwóch następnych działach archiwów kapituł, mianowicie w aktach dotyczących obowiązków mszalnych kanoników oraz dystrybucji (podziałów pieniężnych i w naturze) z racji wypełniania ich powinności, niewiele znajdziemy materiałów do naszego tematu. Natomiast ordynacje powizytacyjne, dawane kapitule i niższemu duchowieństwu katedralnemu i kolegiackiemu przez biskupów, są takiej wartości jak i same wizytacje. W naszym wypadku poznajemy z nich aktualny stan budowli i zabytków oraz dążenie do ich konserwacji.

4. ARCHIWA KURII DIECEZJALNYCH

Mowa tu o archiwaliach zespołów kurialnych po roku 1918. (Akta te z lat 1918—1939 koniecznie już trzeba przenieść ze składnic do magazynów archiwów diecezjalnych). Zespół akt kurii biskupiej najlepiej rozłożyć na następujące 4 działy: 1) ogólny, 2) parafialny, 3) personalny i 4) zakonny.

Najwięcej materiałów do zabytkoznawstwa znajdziemy w grupie akt odnoszących się do parafii. Każda parafia diecezji posiada własną teczkę akt, ułożonych chronologicznie. Parafie mniejsze mają po jednej teczce a większe po dwie i więcej. W teczkach tych mieści się wszystko, co dotyczy danych parafii, a więc: kościoła parafialnego, kościołów filialnych, kaplic, figur, krzyży itp.

Na drugim miejscu idzie grupa akt dotyczących zakonów i zgromadzeń na terenie diecezji. Każdy zakon czy zgromadzenie ma tu swoją teczkę z aktami odnoszącymi się do poszczególnych klasztorów (domów) tychże instytucji. Wśród akt będą również traktujące o kościołach klasztornych, kaplicach, budowlach, zabytkach, precjozach. W obu tych grupach natrafimy na oryginały lub odpisy różnych umów charakteru budowlanego i artystycznego. Akt tych nie wolno mieszać, tak

potem w archiwach przechowujących jak i przez badaczy, z aktami dotyczącymi tychże samych parafii i klasztorów ale proveniencji parafialnej i klasztornej.

W pozostałych dwóch grupach akt materiału dla nas będzie już niewiele. W dziale ogólnym znajdziemy pewne dokumenty erekcyjne i fundacyjne a w dziale personalnym jedynie może ślady nieporozumień, jakie mogły wyniknąć pomiędzy duszpasterzami a budowniczymi i artystami.

5. ARCHIWA SĄDÓW KOŚCIELNYCH

Chodzi tu o archiwa sądów biskupich po roku 1918. Archiwum sądu kościelnego stanowi dzisiaj w diecezjach drugi (obok archiwum kurii) ogólny zespół akt. Ponieważ obecnie sądy kościelne zajmują się przeważnie tylko sprawami małżeńskimi, w aktach wytworzonych przez ich kancelarie zasadniczo nie znajdziemy materiałów dla zabytkoznawstwa.

6. ARCHIWA DEKANALNE

Archiwa dekanatów są najpóźniejszymi spośród zespołów diecezjalnych. Pierwsze ich ślady spotykamy w XVI stuleciu, ale ciągle występują dopiero od początku XVIII wieku²⁵. Archiwa dekanalne rozrosły się w XIX i XX stuleciu. Są one jednakże najmniej znane i wykorzystane, a to z powodu nieuporządkowania i wielkich zniszczeń.

Całe archiwum dekanatu N., którego nie wolno mieszać z archiwum parafialnym o takiejże nazwie, można podzielić na następujące grupy akt: 1) korespondencja, 2) rozporządzenia władz duchownych i świeckich, 3) protokoły kongregacji dekanalnych, 4) wizytacje dziekańskie parafii dekanatu, 5) akta poszczególnych kościołów (fili, kaplic) dekanatu, 6) inwentarze tychże kościołów (fili, kaplic), 7) akta personalne duchowieństwa, 8) dyspensy udzielane przez dziekanów, 9) sprawy gospodarcze dekanatu i 10) różne.

Najwięcej materiałów do zabytkoznawstwa znajdziemy w wizytacjach oraz w aktach i inwentarzach poszczególnych kościołów. Wizytacje dziekańskie są wprawdzie mniejszego znaczenia aniżeli wyżej omówione biskupie, atoli mogą mieć szczegóły tamtym nieznanne. Ponadto występują one w sposób ciągły na przestrzeni XIX i XX stulecia. Akta oraz inwentarze kościołów (fili i kaplic) są podobne w swej treści do pewnych grup akt we wzmiankowanych poniżej zespołach parafialnych; są one też największego znaczenia dla naszego przedmiotu z całości archiwów dekanalnych. Rzadziej uda się nam coś znaleźć w korespondencji, rozporządzeniach władz i aktach natury gospodarczej.

²⁵ Ks. S. Librowski: Rejestracja archiwaliów i starych druków na terenie diecezji wrocławskiej w latach 1960—1962. I. *Archiwa, Bibliot. kośc.* T. 5: 1962 s. 347—348.

7. ARCHIWA PARAFIALNE

Zespoły archiwów parafialnych są starsze od dziekańskich. Ich dokumenty sięgają wieków średnich a rękopisy XVI wieku²⁶. Podobnie jak dziekańskie, również archiwa parafialne są bardzo zdziętkowane, rozproszone i, jeżeli nie zostały jeszcze przewiezione do diecezjalnych, przeważnie nieuporządkowane.

Archiwa parafialne można podzielić na takie grupy akt:²⁷ 1) parafia w ogólności, 2) kościół parafialny, 3) beneficjum, 4) duszpasterze, 5) pracownicy parafialni, 6) parafianie, 7) służba Boża i duszpasterstwo, 8) kościół filialny, kaplice i klasztory na terenie parafii, 9) rozporządzenia władz duchownych i świeckich, 10) wizytacje biskupie i dziekańskie, 11) inwentarze kościoła i beneficjum, 12) kronika parafii, 13) akta archiwum, biblioteki i muzeum parafialnego, 14) różne, 15) rzeczy obce.

Materiały do zabytkoznawstwa znajdują się na pierwszym miejscu w następujących grupach akt: kościół parafialny, kościoły filialne, kaplice i klasztory, inwentarze kościoła, wizytacje, kronika parafii, wreszcie akta archiwum, biblioteki i muzeum parafialnego.

§ 2. ARCHIWA ZAKONNE

1. ARCHIWA PROWINCJI

Archiwa prowincji zakonnych są słabiej znane i wykorzystane aniżeli diecezjalne a to nie tylko ze względu na ich mniejsze znaczenie i rozgłos, ale także na specyficzność treści, mianowicie posiadanie w dużej mierze materiałów odnoszących się do życia wewnętrznego. Mimo wszystko, pod względem zawartości mają one wiele podobieństwa do archiwów biskupich, konsystorskich i kurialnych razem wziętych.

Zespoły akt prowincji zakonnych dałoby się podzielić na następujące grupy: 1) zarządzenia władz duchownych i świeckich, 2) akta prowincji, 3) akta klasztorów prowincji, 4) personalia zakonników, 5) nowicjów, 6) studia, 7) misje i rekolekcje prowadzone przez zakonników, 8) sprawy gospodarcze, 9) kronika prowincji, 10) księgi zmarłych zakonników, 11) korespondencja i pisma zakonników, 12) różne.

Archiwa prowincji, jako odnoszące się w przeważnej mierze do administracji zakonnej i życia wewnętrznego: wychowania, studiów i działalności zakonników, z natury rzeczy posiadają mniej materiałów

²⁶ O. H. E. Wyczawski: Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych s. 65, 94—95, 151—152; Ks. S. Librowski: Rejestracja archiwaliów s. 347.

²⁷ Pomimo licznych usiłowań w przeszłości, nie posiadamy dotąd opublikowanego dobrego wykazu akt kancelarii i archiwum parafialnego. Opracowane przez podpisanego wykazy akt poszczególnych kancelarii kościelnych ukażą się w jednym z następnych tomów niniejszego wydawnictwa.

zabytkoznawczych aniżeli partykularne archiwa pojedynczych klasztorów, które więcej muszą zajmować się budownictwem i konserwacją swoich obiektów. Atoli i tak można w nich znaleźć wiele rzeczy do naszego zagadnienia, na pierwszym miejscu w aktach odnoszących się do poszczególnych klasztorów (których znowu nie wolno badaczowi mieszać z materiałami dotyczącymi tego samego klasztoru ale własnej jego proweniencji), w kronikach, aktach prowincji, źródłach gospodarczych (rachunkach), zarządzeniach władz.

2. ARCHIWA KLASZTORÓW

Archiwa poszczególnych opactw i klasztorów, które pod względem układu i zawartości mogą być w dużej mierze przyrównane do archiwów parafialnych, są niejednokrotnie od tychże starsze i bogatsze. Również i one w ciągu stuleci zostały bardzo rozproszone i zniszczone.

Akta archiwów klasztornych można by podzielić na następujące grupy: 1) kościół, 2) klasztor, 3) akta personalne zakonników, 4) szkolnictwo, 5) opieka społeczna, 6) sprawy gospodarcze, 7) ciężary kościelne, społeczne i państwowe, 8) parafie w dobrach klasztoru, 9) rozporządzenia władz duchownych i świeckich, 10) wizytacje przełożonych zakonnych i biskupów, 11) kroniki, 12) księgi zmarłych zakonników, 13) korespondencja i pisma zakonników, 14) archiwum, biblioteka i skarbiec, 15) różne, 16) rzeczy obce.

Najważniejsze materiały dla zabytkoznawstwa znajdują się w grupie akt dotyczącej kościoła, potem klasztoru, w wizytacjach, kronice, aktach skarbcza klasztorowego. Natrafi się również na pewne rzeczy w aktach gospodarczych, dotyczących parafii patronackich, w rozporządzeniach i korespondencji.

C. ŹRÓDŁA ZAGINIONE I MOŻLIWOŚĆ NOWYCH ODKRYĆ

Z tego, co powiedzieliśmy, widać, że archiwa kościelne, zarówno diecezjalne jak i zakonne, na wszystkich szczeblach swej organizacji, posiadają w większej lub mniejszej ilości materiały do dziejów zabytkoznawstwa. Znajdują się one w starych dokumentach, w nieuporządkowanej i mało jeszcze zgromadzonej dokumentacji technicznej i mechanicznej, a najwięcej w dziale rękopisów, szczególnie zaś w wizytacjach kościołów, aktach kapituł, inwentarzach i rachunkach.

Znaczenie przekazu archiwalnego, czasem nieznacznego i przypadkowo odkrytego, może dla historyka sztuki okazać się doniosłe. Oto np. podpisany napotkał w pierwszym tomie kroniki paulinów w Wielgomłynach²⁸ (powiat Radomsko) zapiskę, która całkowicie potwierdziła

²⁸ Kronika przechowuje się w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku.

opinię prof. Michała Walickiego²⁹ i ś. p. ks. dra Henryka Brzuskiego³⁰ o genezie tryptyku koronacji Najśw. Maryi Panny, pochodzącego z drugiego ćwierćwiecza XV wieku a znajdującego się w kościółku św. Witalisa we Włocławku³¹.

Wiele źródeł zabytkoznawczych mieści się również w bibliotekach, tak kościelnych jak i świeckich, których najstarsze zasoby pochodzą najczęściej z dawnych zbiorów kapitulnych, klasztornych i parafialnych³². Nie tylko treść rękopisów bibliotecznych, inkunabułów i starych druków, ale i materiał, na którym zostały wykonane, a dalej samo ich wykonanie i oprawa dostarczają zabytkoznawstwu wiele danych. Jednakże źródła biblioteczne zabytkoznawstwa, nawet w dziale rękopiśmiennym, nie wchodzi do tematu niniejszego artykułu.

Wracając przeto do kwereudy archiwalnej, na koniec naszych rozważań wypadnie stwierdzić, że także z archiwów kościelnych zaginęło niemało źródeł zabytkoznawczych i to nieraz dużej jakości. Jedne z nich, przeważnie najstarsze, nie doszły do nas, zniszczone zębem czasu, drugie przepadły od wojen, grabieży, pożarów czy z braku potrzebnej opieki. Wiele też zniszczało w czasie ostatniej wojny. Trzeba teraz zastąpić zaginioną dokumentację odpisami lub odnalezieniem źródeł, może w mało jeszcze znanych archiwach partykularnych: parafialnych i klasztornych.

Wysiłki w tym kierunku zostały już podjęte w diecezjach włocławskiej i tarnowskiej. W pierwszej zakończono w parafiach rejestrowanie archiwaliów i starych druków w celu zabezpieczenia, udostępnienia nauce i przygotowania do koncentracji³³, w drugiej natomiast zinwentaryzowano wszystkie zabytki sztuki kościelnej aż do najnowszych, wydając z nich drukiem naprzód opisy dokumentacji maryjnej³⁴.

---

²⁹ M. Walicki: Obrazy cechowe we Włocławskim Muzeum Diecezjalnym. *Wiad. konserwat.* R. 1929 nr 14—16.

³⁰ Wykłady ks. Brzuskiego ze sztuki kościelnej w Seminarium Duch. we Włocławku w roku 1935.

³¹ Ks. S. Librowski: Tryptyk włocławski. *Aten. kapł.* T. 45: 1946 s. 402—408.

³² Bp L. Łętowski: Wiadomość krótka o bibliotekach i zbiorach książek polskich za naszego wieku: jak i gdzie, u kogo? *Archiwa, Bibliot. kośc.* T. 6: 1963 s. 343—360.

³³ Ks. S. Librowski: Rejestracja archiwaliów i starych druków na terenie diecezji włocławskiej w latach 1960—1962. I. *Archiwa, Bibliot. kośc.* T. 5: 1962 s. 347—359. II. Tamże T. 6: 1963 s. 269—278.

³⁴ Ks. W. Smoleń: Inwentarz kultu maryjnego w diecezji tarnowskiej. Tamże. T. 1: 1959 — 4: 1962.

S u m m a r i u m

DE FONTIBUS SCIENTIAM MONUMENTAQUE ARTIS
IN ARCHIVIS ECCLESIASTICIS ILLUSTRANTIBUS

Collecta archivalia ad commentationes historicas, quotquot illae sunt, exarandas necessaria praebent monumenta. Attamen praecipua indicia ad res gestas Ecclesiae praesertim in archivis ecclesiasticis quaerenda sunt. Inter plures historiae disciplinas praecipue ars (architectura, pictura, sculptura), imprimis ecclesiastica, eiusque collectiones seu musea — brevius utraque in cognoscendis monumentis sita — ex fontibus archivorum ecclesiasticorum plurimas notitias depromit.

Quotquot sunt in Polonia archiva ecclesiastica in duas magnas complexiones dioecesananas et religiosas disponuntur. Utraque porro in primaria et secundaria archiva solvitur. In circulo dioecesanorum primaria putantur archiva dioeceseos (nonnullis in locis consistoriis adhuc vigentis, aut curiae dioecesanae) ac capitulorum, secundaria vero archiva decanatum et paroeciarum. In circulo religiosorum maiora archiva provinciae, nonnumquam officii praepositi generalis, minora singulorum coenobiorum archiva existimantur.

Archiva primaria, cum sint maiora, tres scriptionum clesses complectuntur: documenta, apographa archivalia seu acta, et documentationem ad res technicas et mechanicas referendam.

In classe documentorum, quae maximi sunt momenti ipsis historicis, paucissimi fontes artis historiae peritis praebentur; qui tamen in recentiore archivorum classe, quae documentatio audit plures notitias carpent. Tandem viris in cognoscendis monumentis et in arte ecclesiastica peritis plurima indicia in apta actorum seu codicum archivalium classe exhibentur.

Ipsorum tantum codicum habita ratione, et singula archiva eorumque collectiones perstringentes patet in episcoporum archivis, iam a medio saeculo XV servatis, divisisque in partes actionum praesulis, beneficia dioecesis, visitationes ecclesiarum paroeciarumque, plurimas notitias nostro usui tabulas visitationum praebere.

Archiva vero consistoriorum (generalium et foraneorum), ineunte iam XV saeculo exstantia, minorem copiam nostro studio porrigunt.

Ceteroquin multi historici fontes latent in archivis capitulorum (cathedralium et collegialium), ab ineunte XV saeculo manentibus, praesertim in complexione actorum quae ad conventus, rationes, inventaria sua, archivum, bibliothecam, thesaurumque spectant.

Etiam curiae dioecesanae archiva (post elapsum annum 1918) nostrae quaestioni argumentum praebent, non alliciens parumque utile, cum recens maneat. At in eiusdem aetatis iudiciis ecclesiasticis (episcoporum) eiusmodi argumentum non apparet.

In archivis decanatum, ab ineunte saeculo XVIII patentibus, insunt nobis historiae fontes in ea parte actorum, quae ad paroeciarum visitationes a decanis factas, ad acta et inventaria singularum ecclesiarum paroeciarum et vicariarum sacellorumque in decanatu extantium spectant.

In archivis paroeciarum, nostra in patria ab ineunte XVI saeculo vigentibus, plures notitiae in complexionibus actorum inveniuntur, quae descriptiones visitationum ab episcopis in paroeciis factas praebent, in actis et inventariis ad ecclesias proprias et vicarias ac sacella necnon altaria imaginesque, praesertim miraculis claras, in inventariis archivi, bibliothecae et thesaurii descripti loci spectantibus.

In archivis provinciarum vel officorum generalium praepositorum, ab ineunte XV saeculo manentibus, notitiae multae non inveniuntur nisi numerentur in religiosorum annalibus mentiones factae.

At plura indicia ad monumentorum scientiam et artis historiam attinentia porrigunt nobis veri nominis archiva monasteriorum, nonnullis in locis ab ineunte XV saeculo asservata, praesertim in iis actorum complexionibus, quae ad ecclesiarum et monasteriorum visitationes a summis moderatoribus religionis et episcopis in coenobiis factas referentur, quaeque in inventariis dictorum archivorum, bibliothecarum, thesaurorum inveniuntur.